

Maria Krauz

Uniwersytet Rzeszowski

RELACJA MIĘDZY TEKSTEM I Dyskursem W POLSKIEJ LITERATURZE JĘZYKOZNAWCZEJ

W ostatnich latach rysuje się wyraźne przejście od lingwistyki tekstu do analizy dyskursu, co prowadzi do pytań o rozwój obu dyscyplin. Czy ekspansywność analizy dyskursu spowoduje mniejsze zainteresowanie lingwistyką tekstu, czy powinno się stawiać pytania o nowy przedmiot, cele i metody badawcze? Czy rozwój komunikacji internetowej i pojęcie hipertekstu otworzy pole do nowych interpretacji i analiz?

Tradycje polskich badań nad tekstem

Początkowo analiza tekstu pozostawała pod wpływem teorii czeskich, a także poetyki strukturalnej. Badania nad tekstem rozpoczęły się od pracy nad strukturą wypowiedzi wielozdaniowych. Teoria tekstu wyodrębniła się jako osobny kierunek badań językoznawczych, znajdując odbicie w językoznawczo zorientowanej poetyce (szkoła M.R. Mayenowej). Przedmiotem analizy był całościowy komunikat językowy, stanowiący jednostkę większą niż zdanie. Badano przede wszystkim mechanizmy językowe, które z sekwencji zdań czynią spójną całość. Badania koncentrowały się wokół różnych zagadnień, przede wszystkim wyznaczania granic tekstu, sposobu nawiązań międzyzdaniowych, przepływu informacji i podziału na temat i reumat. Pojawiały się też artykuły podejmujące problemy zależności interpretacji tekstu od obrazu świata w świadomości nadawcy i odbiorcy wypowiedzi, co wskazywało na potrzebę uwzględnienia czynników pragmatycznych w analizie tekstu. Zagadnienia te zapoczątkowane w Polsce pod koniec lat 60. są przedmiotem zainteresowania językoznawców w tomach pod redakcją Marii Renaty Mayenowej: *O spójności tekstu* [1971], *Semiotyka i struktura tekstu* [1973], *Tekst i język. Problemy semantyczne* [1974], *Semantyka tekstu i języka* [1976], *Tekst. Język. Poetyka* [1978] oraz w późniejszych tomach: *Tekst i zdanie*

[1983] pod red. Teresy Dobrzyńskiej i Elżbiety Janus oraz *Teoria tekstu. Zbiór studiów* [1986] pod red. T. Dobrzyńskiej. Artykuły w tych pracach zbiorowych nie dawały jednak wyczerpującego obrazu dyscypliny i nie reprezentowały ujednoliconego stanowiska.

Wydany w 1990 r. tom *Tekst w kontekście* pod red. T. Dobrzyńskiej skupia rozprawy, w których omawiana jest relacja **tekst – kontekst**. Zwrócono uwagę na naturalne osadzenie wypowiedzi w kontekście nadawczo-odbiorczym, na kontekst referencjalny, na relewantny kontekst werbalny, dzięki któremu możliwe jest rozpoznanie tematycznych i rematycznych członów zdania. Zainteresowanie kontekstem w badaniach lingwistycznych wiąże się z badaniem tekstu w użyciu, z interpretacją znaczeń elementów językowych w tekście¹, co dało dalsze poszerzenie pola badania tekstu. Rozszerzające się granice analizy tekstu prowadziły do rozwijania definicji tekstu.

Początkowo dominowało ujęcie statyczne, badano tekst jako produkt gotowy, stąd teza o tekstach zamkniętych, wpisanych w ramę początku i końca, realizujących niezbędną zasadę spójności o jednym nadawcy, jednym odbiorcy i jednym temacie [Mayenowa 1979: 254]. Jeden nadawca, czyli – jak pisze M.R. Mayenowa – jedna świadomość porządkująca, autor (opowiadacz) charakterystyczny jest przede wszystkim dla tekstu literackiego, będącego zamkniętą całością [Mayenowa 1979: 253]. Z tego powodu uważano, że dialog jest otwarty, nie jest spójny, bo ma różnych nadawców, dziś jednak uznaje się teksty dialogowe za spojone, a najważniejszym wykładnikiem spójności jest aktualne rozcłonkowanie zdania, ponieważ sekwencja: pytanie – odpowiedź realizuje podstawowy model komunikacyjny: temat – remat.

Takie pojmowanie tekstu kontynuowane jest w badaniach T. Dobrzyńskiej, według której tekst jest „zamkniętym układem zdań – układem, którego części składowe podlegają ponadto określone uporządkowaniu. Rozpoznanie granic ciągu językowego warunkuje uznanie go za tekst” [Dobrzyńska 1993: 9]. We wcześniejszych badaniach autorka koncentruje się na omówieniu technik delimitacyjnych zarówno w tekście pisanym, literackim, jak i mówionym. Opisuje uwarunkowane gatunkowo wykładniki początku i końca, wskazuje na dwojaką funkcję znaków inicjalnych i finalnych: wyznaczają zamkniętą całość i oddzielają tekst od tła [Do-

¹ Rolę kontekstu w tworzeniu globalnego znaczenia tekstu na przykładzie tekstów folklorystycznych omawia J. Ługowska. Zwraca uwagę na najbliższe otoczenie danej jednostki (tekstu i jego części) oraz analizę serii tekstów, które spajane są w uporządkowane całości dzięki znajomości zjawisk należących do świata zewnętrznego [Ługowska 1990: 175–179].

brzyńska 1971: 116; 1974]. Wartość sygnalizowania granic tekstu i trafnego ich rozpoznawania uważa T. Dobrzyńska za istotną cechę tekstu, który niezależnie od długości przekazuje skończoną z punktu widzenia nadawcy informację o przedmiocie [Dobrzyńska 2009: 38].

Badania nad tekstem jako przedmiotem tekstologii lingwistycznej prowadzi J. Bartmiński², uważając, iż uporządkowanie terminów jest ważną potrzebą tekstologii. Według niego tekst to „ponadzdaniowa jednostka językowa, makroznak, mający określone nacechowanie gatunkowe i stylowe (*kwalifikator tekstu*), poddający się całościowej interpretacji semantycznej i komunikatywnej, wykazujący integralność strukturalną oraz spójność semantyczną i podlegający wewnętrznemu podziałowi semantycznemu, a w przypadku tekstów dłuższych – także logicznemu i kompozycyjnemu” [Bartmiński 1998: 17]. Odróżnia tekst jako jednostkę języka od abstrakcyjnego wzorca tekstowego, który proponuje nazywać tekstem [Bartmiński 1998: 18]. Autor jednocześnie uważa, że oprócz analizy spójnościowej (gramatyki tekstu) ważne w tekstologii są działania na tekście, np. przekład, indeksowanie, streszczanie, komentowanie, a także edukacyjne, czyli kształcenie umiejętności tworzenia tekstów reprezentujących różne gatunki i style.

Z kolei B. Boniecka zwraca uwagę na to, że badania nad tekstem mają charakter wysoce heterogeniczny. Tekst ma wiele cech i wyróżnia go pewien komplet przymiotów (różnie waloryzowanych przez badaczy, np. K. Pisarkowa utożsamiała spójność z ponadwypowiedzeniową funkcją zaimka, J. Paduczeva z obecnością tych samych elementów semantycznych w przyległych zdaniach – nazwa dominująca i zdominowana, A. Wierzbicka podkreślała rolę tekstotwórczą metatekstu, T. Dobrzyńska szukała dowodów na autonomiczną całość tekstu, badając granice tekstu), z których za najważniejsze uznaje badaczka następujące: tekst jest kompleksem zdań, spójnym następstwem, tematyczną jednością, względnie zamkniętą całością o rozpoznawalnej funkcji komunikacyjnej [Boniecka 1999: 25].

A. Wilkoń odrzuca koncepcję tekstu jako abstrakcyjnego systemu, którym rządzą określone reguły, modele geometryczne, sztywne aksjomaty logiki, ponieważ reguły generujące tekst są różnorodne, nie tworzą zamkniętego zbioru, potwierdzają się tylko w określonym typie tekstów

² Jerzy Bartmiński podkreśla wartość tekstologii jako nauki scalającej badanie różnych poziomów języka. W Państwowej Wyższej Szkole Wschodnioeuropejskiej tekstologia jest prowadzona na pierwszym roku studiów, a tekst jest traktowany jako punkt wyjścia do wszelkich dalszych analiz językoznawczych. O roli tekstów w edukacji por. też: Bartmiński 2004.

[Wilkoń 2002: 15]. Definiuje tekst jako „przekaz pisany lub oralny tworzący skończony lub nieskończony ciąg zdań lub jedno zdanie (bądź wyrażenie w funkcji zdania), związany z określonym gatunkiem, funkcją i strukturą semantyczną ponadzdaniową. Jest to ciąg linearny, który ma też strukturę paradygmatyczną, pionową w zakresie organizacji semantycznej tematu” [Wilkoń 2002: 9]. Autor podkreśla w definicji, że tekstem może być jedno zdanie, tzw. tekst minimalny oraz przekaz ustny. Mimo iż większość językoznawców analizuje teksty wielozdaniowe, pojawiają się propozycje analizy pojedynczych zdań jako tekstów, a dotyczy to przysłów, sentencji, napisów na murach [Kowalikowa 2001; Bartmiński, Niebrzegowska-Bartmińska 2009: 45–48]. W interpretacji tekstów minimalnych ważne są cechy, które pozwalają poprawnie zinterpretować dane zdanie jako skończoną całość, a więc miejsce występowania, cel i funkcja tekstu, wiedza o świecie, wzorce kulturowe i społeczne, które pozwalają odebrać i zrozumieć tekst. J. Bartmiński i S. Niebrzegowska-Bartmińska tak definiują zdania traktowane jako komunikaty: „Zdanie (i każde wyrażenie jednozdaniowe) staje się tekstem, kiedy zostaje rozpoznana i przypisana mu intencja, z jaką zostało przez kogoś powiedziane (mniej-śa o to, czy ten ktoś jest ujawniony jako osoba, czy tylko jako anonimowa „instancja nadawcza”), kiedy poddaje się interpretacji w kategoriach gatunku mowy” [Bartmiński, Niebrzegowska-Bartmińska 2009: 48].

Warto podkreślić te ustalenia, które zachowały się do dziś w badaniach nad tekstem:

1) całościowy charakter, dzięki czemu tekst może być interpretowany jako jednostka językowa, a nie sekwencja zdań;

2) spójność tekstu, przysługująca niejako potencjalnie, bo jest ona odkrywana w akcie interpretacji. W polskich badaniach koncentrowano się przede wszystkim na poszukiwaniu wykładników spójności (spójność linearna, powierzchniowa), natomiast spójność semantyczna – nadbudowana nie jest w polskich badaniach pogłębiona.

Pierwsza definicja tekstu była określana jako definicja pragmatyczna (tekst dzieje się między nadawcą i odbiorcą, jest umieszczony w akcie komunikacji), a spójność nie była cechą wewnątrztekstową, była pojmowana jako zewnętrzna zasada interpretacyjna. Interpretację tekstu natomiast umożliwiał odbiorcy kod dostępu uwarunkowany kulturowo. Należy też przyjąć, że możliwe są w tekście wielości znaczeń, pewne zapętlenia, ale tekst da się przełożyć, ma sensy, znaczące jednostki. Spójność była pojmowana jako warunek interpretacji, a nie jako punkt wyjścia (to również stanowisko pragmatyczne);

3) istotny w analizie tekstu jest kontekst, bez którego nie można mówić o pełnej interpretacji;

4) analiza tekstu łączy się z badaniami literaturoznawczymi, antropologiczno-kulturowymi, socjologicznymi, wykracza więc poza analizę językową;

5) w badaniach nad tekstem zawsze uobecniani byli partnerzy interakcji; istotny był nadawca, którego zamiarem było zbudowanie tekstu spójnego (por. kategoria intencjonalności), oraz odbiorca, który w procesie interpretacji odbiera tekst jako produkt spójny, mający znaczenie (akceptowalność).

Miejsce lingwistyki tekstu w problematyce badawczej

Dwa bieguny badań tekstologicznych formalny³ i funkcjonalny oraz definicja statyczna i dynamiczna tekstu prowadzą do przejścia od opisu struktury tekstu do pokazywania jego pragmatyki, czyli dawania pierwszeństwa koncepcji tekstu jako zdarzenia komunikacyjnego [pisze o tym J. Bartmiński 1998: 11]. Wszystkie te elementy pozwoliły na łatwe przejście od lingwistyki tekstu (tekst jako wytwór) do analizy dyskursu (traktowanego jako zdarzenie komunikacyjne) i spowodowały, że w wielu opracowaniach rozważania nad tekstem i dyskursem prowadzone są łącznie, mimo iż pojęcia tekst i dyskurs nie są tożsame.

Łączy się to również z dwoma modelami analizy tekstu: ujęcie atomistyczne oraz ujęcie holistyczne (szczególnie holistyczna budowa tekstu – podobny początek i koniec), choć w praktyce dochodzi najczęściej do integracji obu stanowisk.

Cechą polskiej tradycji badań nad tekstem był pluralizm. Jak podkreśla T. Dobrzyńska, we wczesnym etapie rozwoju tej dyscypliny funkcjonowało wiele nazw: *gramatyka tekstu*, *teoria tekstu*, *nauka o tekście*, *lingwistyka tekstu* (Dobrzyńska 1993: 39). Dziś, gdy uznajemy globalny wymiar badań nad tekstem, również jest kilka propozycji: *lingwistyka tekstu*, *tekstologia*, *analiza dyskursu*. Nazwa *lingwistyka tekstu* (książka A. Wilkonja *Spójność i struktura tekstu* nosi podtytuł *Wstęp do lingwistyki tekstu*) sugeruje zamknięcie analizy w językoznawstwie, a to może za bardzo ograniczać badania, dlatego pojawiła się nazwa *tekstologia*⁴ (Bartmiński i szkoła lubelska). Bartmiński [1998] uznaje ten termin za najogólniejszy i najbardziej

³ Za koncepcją strukturalną przemawia obserwacja ustnej odmiany języka i folkloru [Bartmiński 1998: 19].

⁴ R. Grzegorzczkova definiuje tekstologię jako „całość dyscypliny opisującej reguły tworzenia tekstów, językowe wyznaczniki budowy, wariację i inne przekształcenia” [Grzegorzczkova 1998: 42].

przejrzysty, paralelny do innych nazw: fonologia, morfologia, leksykologia (niestety, nazwa ta już funkcjonuje w edytorstwie). Można więc, aby odróżnić ją od badań literaturoznawczych, dodać przymiotnik *tekstologia lingwistyczna* (por. tytuł artykułu J. Bartmińskiego *Tekst jako przedmiot tekstologii lingwistycznej*), co już przyjmuje się w środowisku tekstologów. B. Witosz sugeruje, że zamykanie analizy tekstu do opisu struktury nie jest dobre (byłoby to pewne cofnięcie się w badaniach), nie należy akcentować założeń formalnych, bo zawsze polska lingwistyka była funkcjonalna. W związku z tym pojawia się też tendencja, aby zamienić nazwę *lingwistyka tekstu* na *analiza dyskursu*. Wprowadzenie dyskursu spowodowało z jednej strony wyostrenie różnic między tekstem a dyskursem, z drugiej pojęcia te, szczególnie tekst w kontekście i dyskurs, są traktowane synonimicznie.

Pojęcie dyskursu

Termin *dyskurs* to pojęcie nowe w polskiej literaturze językoznawczej, różnie definiowane, ponieważ wywodzi się z zachodnich szkół badawczych, łączących refleksję lingwistyczną, socjologiczną i tekstologiczną. Wielu badaczy podkreśla, że należy do nieostrych i niedookreślonych terminów humanistycznych, dla których trudno wskazać dominanty semantyczne [por. m.in. Gajda 1999: 9; Bartmiński, Niebrzegowska-Bartmińska 2009: 31]. Mimo bogatej literatury przedmiotu nadal nie pojawia się w encyklopediach wiedzy o języku, a w słownikach języka polskiego definiowany jest w swoim znaczeniu pierwotnym jako poważna rozmowa oparta na logicznym rozumowaniu i opatrzonej kwalifikatorami *dawny, książkowy, przestarzały*. Podobne definicje pojawiają się zarówno w starszych, jak i nowszych źródłach leksykograficznych. Oto kilka przykładów:

Słownik wyrazów obcych [Kopaliński 1967] – ‘rozmowa, dyskusja; przemowa’; przym. dyskursywny wyjaśniony jest jako rozumowy, logiczny, refleksyjny, oparty na wnioskowaniu z uprzednio przyjętych twierdzeń (przesłanek), poparty argumentacją; nieintuicyjny’;

Słownik języka polskiego [Szymczak, red. 1986] – daw. ‘rozmowa, dyskusja, przemówienie’, myślenie dyskursywne to myślenie logiczne oparte na rozumowaniu, składające się z ogniw logicznie połączonych;

Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny [Zgółkowska, red. 1997] – przest. ‘ustna albo pisemna wymiana poglądów na jakiś temat’;

Inny słownik języka polskiego [Bańko, red. 2000] – ‘dyskusja lub wypowiedź, w której jakiś poważny temat omawiany jest w sposób uporządkowany i logiczny’.

Pierwsze definicje dyskursu w polskiej literaturze językoznawczej zaproponowali: S. Grabias, J. Labocha, A. Duszak⁵. Początkowo włączano dyskurs w pole obserwacji wyłącznie językoznawczych, dyskurs to „język w użyciu” (Grabias), co łączy się wyraźnie z myślą socjolingwistyczną D. Hymesa, pragmatyką językową i teorią aktów mowy. Rolę dyskursu w kontaktach społecznych podkreśla S. Grabias⁶. Píše, że dyskurs to wytwór integracji społecznej powstały w określonych warunkach społecznego komunikowania się. Definiuje go jako „ciąg zachowań językowych, których postać zależy od tego, kto mówi, do kogo, w jakiej sytuacji i w jakim celu” [Grabias 1994: 231], podkreślając tym samym jego mowny charakter. Ustnego charakteru dyskursu nie wyklucza też I. Kurcz. Łącząc dyskurs z dziedziną tekstologii, píše: „Wypowiedzi są zwykle częścią jakiejś całości”, a ta całość nazywana jest dyskursem [Kurcz 1992: 129]. W późniejszych pracach autorka uważa, że dyskurs może mieć formę konwersacyjną lub tekstową i definiuje go podobnie jak tekst: „Jest on całością złożoną z co najmniej dwóch wypowiedzi, która ma swój początek i koniec. Cechuje się spójnością, to znaczy kolejne wypowiedzi są ze sobą powiązane. Minimalną jednostką dyskursu jest para przyległa, np. pytanie – odpowiedź” [Kurcz 2005: 161].

Dyskurs rozumiany jako tekst uwikłany w kontekst pojawia się w początkowym okresie definiowania tego terminu, co podkreśla B. Witosz [por. Witosz 2009: 70]. Skutkiem takiego podejścia jest traktowanie terminów *tekst* i *dyskurs* jako pojęć synonimicznych. Barbara Boniecka „dopuszcza myśl”, że pojęcie *dyskurs* można uznać za dublet pojęcia *tekst*, ponieważ „tekst dla swej jednoznaczności i kompletności także wymaga uwzględnienia wielu elementów tła pozajęzykowego, tekst potoczny zaś w szczególności” [Boniecka 1998: 62]. Takie stanowisko, mimo świadomości wieloznaczności pojęcia *dyskurs*, przyjmuje również U. Żydek-Bednarczuk, píšąc: „Ponieważ analizujemy w pracy teksty

⁵ W literaturze zachodniej rozważania nad pragmatycznymi aspektami dyskursu łączą się z ustaleniami T. van Dijka [2001]. Uznaje on dyskurs za zdarzenie komunikacyjne, które powstaje w wyniku integracji rozmówców. Dyskurs to także „przekazywanie przekonań, forma społecznej interakcji. A także sposób powiązania form językowych, komunikacji i interakcji ze społecznym kontekstem” [van Dijk 2001: 14]. Wyróżnia w dyskursie wymiar językowy (system gramatyczny), komunikacyjny (pragmatyka), poznawczy i interakcyjny.

⁶ Definicja S. Grabiasa nawiązuje do rozumienia dyskursu w badaniach socjolingwistycznych. Koncepcje te nawiązują głównie do badań Goffmana, w socjologii wszelkie sfery publicznego komunikowania nazywane są dyskursem. Na tak rozumiany dyskurs, czyli „całością przekazów znajdujących się w społecznym obiegu” [Rytualny chaos 1997: 10], składa się komunikacja werbalna i niewerbalna.

tworzone w interakcyjnym procesie komunikacji, które mają charakter dynamiczny i procesualny, to nie rozdzielamy pojęcia tekst // dyskurs” [Żydek-Bednarczuk 2005: 69].

W pracach językoznawczych wyraźnie zaznaczana jest relacja proces – wytwór procesu. J. Labocha tekst traktuje jako wytwór, natomiast dyskurs definiuje jako „normę i strategię zastosowaną w procesie tworzenia tekstu i wypowiedzi” [Labocha 1996: 51], odrzucając koncepcję dyskursu jako tekstu wraz z kontekstem⁷. Podstawą tej strategii są wzorce społeczne i kulturowe, a efektem tekst. Jej definicja wiąże się z koncepcjami tekstologicznymi, ale ze względu na odniesienia do sytuacji aktu mowy sytuuje się w pragmatyce językowej. Badaczka rozdziela trzy pojęcia *tekst* – *wypowiedź* – *dyskurs*⁸, akcentując, że są to różne pojęcia, które się wzajemnie warunkują. Tekst to konkretne, indywidualne zjawisko, dyskurs należy do płaszczyzny pośredniej między systemem a realizacją w konkretnym akcie, wypowiedź to przemijający składnik mówionego aktu mowy nierozdzielnie z nim związany [por. Labocha 2008: 45, 60]. Teksty i wypowiedzi realizują określony typ dyskursu, są „zaktualizowanym dyskursem” [Labocha 2008: 184].

Podobne stanowisko reprezentuje A. Duszak, która uważa, iż dyskurs obejmuje całość danego aktu komunikacji, czyli tekst (określoną werbalizację) oraz czynniki pozajęzykowe: sytuację i uczestników interakcji [Duszak 1998: 19]. Nawiązując do obrazowego porównania J. Labochy, pisze, że nie tyle jest to „oko kamery”, ile praca operatora, który „ustawiając perspektywę, raczej kreuje obraz, niż go rejestruje” [Duszak 1998: 19].

E. Miczka potraktowała dyskurs jako jedną z dyscyplin analiz kognitywnych. Według niej *dyskurs* to pewien proces intelektualny, którego konkretną realizacją jest tekst [Miczka 2002]. Dyskurs pozostaje także w kręgu zainteresowań S. Gajdy, który łączy dyskurs z komunikacją interpersonalną. Wprowadza termin *społeczność dyskursywna*, której członkowie są „uczestnikami współdziałalności i współkomunikacji w określonej sferze ludzkich zachowań” [Gajda 2001: 8]. Autor włącza do komunikacji również odniesienia kulturowe. Dyskurs tak pojmowany jest więc pojęciem szerszym niż pojęcie tekstu.

⁷ Dyskurs jako tekst w kontekście lub jako jako wypowiedź + sytuacja komunikacyjna jest definiowany przez H. Grzmil-Tylutki [2007: 22].

⁸ Również J. Porayski-Pomsta uważa dyskurs za pojęcie nadrzędne wobec tekstu i wypowiedzi, traktując je jako istotne składniki dyskursu. Zaznacza przy tym, że analiza dyskursu obejmuje wszystkie czynniki decydujące o sposobie realizacji komunikacji, a analiza tekstu/wypowiedzi koncentruje się na formie językowej [Porayski-Pomsta 1998: 15–16].

Relacja tekst – dyskurs pojawia się w rozważaniach R. Grzegorzczukowej, J. Bartmińskiego, B. Bonieckiej, U. Żydek-Bednarczuk. Rozróżnienie tych pojęć to kwestia różnych konwencji pojęciowych i terminologicznych. U. Żydek-Bednarczuk podkreśla, że to wynik rozwoju lingwistyki tekstu ostatnich 10 lat. Dyskurs w lingwistyce tekstu funkcjonuje jako pojęcie wieloznaczne zarówno ze względu na treść, jak i zakres, ponieważ może być odnoszony do jednego zdarzenia komunikacyjnego lub do wielu określonego typu wydarzeń, np. dyskurs polityczny, naukowy, literacki, może dotyczyć aktów językowych, jak i niejęzykowych, np. dyskurs taneczny [Żydek-Bednarczuk 2005: 67].

R. Grzegorzczukowa proponuje wśród typów zachowań mownych człowieka wyróżnić: 1) czynności mówienia, czyli indywidualne mówienie, czyli wypowiedzi, 2) wytwory tych czynności mające uporządkowaną wewnętrzną strukturę, zwane tekstami, teksty te mogą być wypowiedziane przez różnych nadawców, w tej grupie są teksty służące komunikacji oraz teksty przeznaczone do samodzielnego funkcjonowania, np. literackie. Oba typy mają kreatywny charakter. Jest jeszcze 3) reprodukcja tekstów gotowych – wygłoszenie, czyli wypowiedź [Grzegorzczukowa 1998: 38–39]. Wprowadza jeszcze termin *tekstem* dla oznaczenia językowych (systemowych) wzorców wypowiedzi. Dyskurs uważa za pojęcie niejasne, ponieważ w polskiej tradycji dyskurs to dłuższy tekst „oparty na rozumowaniu, wnioskowaniu i innych czynnościach myślowych” [Grzegorzczukowa 1998: 41]. Wiąże się raczej z wypowiedzią mówioną niż pisaną. Jako zapożyczenie francusko-angielskie oznacza czynność mówienia. Badaczka zgodnie z polską tradycją proponuje dyskursem nazwać większy (wielozdaniowy, najczęściej dialogowy) tekst zawierający rozumowanie lub też odpowiadającą mu jednostkę komunikacyjną, tzn. dłuższą wypowiedź tworzoną i percypowaną na żywo, zawierającą elementy rozumowania modyfikowanego w kontakcie z odbiorcą” [Grzegorzczukowa 1998: 42].

Jerzy Bartmiński (zgodnie z propozycją R. Grzegorzczukowej [1998]) proponuje z pojęciem *dyskurs* „wiązać ciąg wypowiedzi (użycia tekstów w aktach mowy) składających się na proces komunikacji językowej, może z dodatkową charakterystyką, że chodzi o teksty zawierające rozumowanie i wchodzące w dialog z innymi tekstami-wypowiedziami” [Bartmiński 1998: 18]. Natomiast autorzy *Tekstologii* przyjmują ujęcie van Dijka, rozumiejąc dyskurs jako zdarzenie komunikacyjne charakteryzujące się tym, kto, jak, dlaczego i kiedy używa danej formy językowej, modyfikując dwa składniki: zamiary nadawcy oraz kolejność ujmowania problemu – od zdarzenia do tekstu [Bartmiński, Niebrzegowska-Bartmińska 2009: 33].

W analizach dyskursu często pojawia się odniesienie do sytuacji komunikacyjnej, wypowiedzi określonej grupy społecznej na jakiś temat lub związanych z jakąś ideologią. Z praktyką komunikacyjną określonej części społeczeństwa wiąże dyskurs M. Mrozowski, charakteryzując media masowe. Termin ten rozumie jako sposób posługiwania się językiem grupy zawodowej, środowiskowej, społecznej, która za pomocą środków werbalnych i niewerbalnych wyraża ważne dla niej sprawy [Mrozowski 2001: 22]. O charakterze dyskursu decydują trzy czynniki: temat, społeczne zakorzenienie oraz ideologiczne zadanie. W każdej dziedzinie tematycznej może być wiele dyskursów różniących się punktem widzenia, stopniem sformalizowania i zinstytucjonalizowania [Mrozowski 2001: 23]. Dyskurs rozumiany jako forma porozumiewania się określonej grupy ludzi doczekał się bardziej szczegółowych analiz. Dyskurs naukowy, związany z naukową sferą życia, realizuje cechy typowe dla tej odmiany funkcjonalnej, związane z typami kontaktu, a więc dyskurs teoretyczny, popularny, dydaktyczny i praktyczny [Gajda, red. 1999]. Natomiast dyskurs polityczny utożsamiany ze sposobem mówienia i politycznego myślenia, realizowany w tekstach o tematyce politycznej, występuje w trzech odmianach: romantyczny, liberalny i populistyczny [Ożóg 2004].

Dyskurs szkolny, będący dialogiem, formą kształtowania wspólnej przestrzeni i porozumiewania się nauczyciela z uczniem, jest przedmiotem zainteresowania M. Kawki [1999]. Z kolei M. Wojtak, analizując dyskurs dydaktyczny, czyli reprezentujący relację nauczający – nauczany, pisze: „Traktuję owe teksty jako zamknięty ciąg wypowiedzi, wydarzenie komunikacyjne, odpowiadające ściśle określonej sytuacji społecznej, a więc dyskurs” (Wojtak 2001: 168). Strategie dyskursywne natomiast to zbiór reguł determinujących wybór modelu strukturalnego, charakterystykę obrazu komunikacji i jej uczestników, a także stylistyczny wymiar dyskursu.

Pełnym podsumowaniem różnego pojmowania terminu *dyskurs* jest definicja R. Grzegorzczukowej, która pisze, że w polskiej literaturze przyjęło się trojaki rozumienie dyskursu, jako: 1. „wypowiedzi zrygoryzowanej logicznie”, 2. „zdarzenia komunikacyjnego, całości aktu komunikacji”, 3. „wypowiedzi pewnej wspólnoty komunikacyjnej zawężonych do określonego tematu” [Grzegorzczukowa 2007: 41]. Natomiast relacje między tekstem a dyskursem układają się różnorodnie: początkowo utożsamiano te pojęcia, choć zawsze podkreślano procesualny charakter dyskursu, wyraźnie rozdzielano oba terminy w tych pracach, w których przyjmuje się, że tekst jest wytworem językowym, produktem mowy, analizowanym poza sytuacją komunikacyjną, czyli bez tła pragmatycznego. Takie są propozycje m.in. J. Labochoy i A. Duszak.

Na nieostrość granicy między podstawowymi dla tekstologii pojęciami *tekstem* a *dyskursem* zwraca uwagę B. Witosz, która uważa, że każdy tekst ma charakter dyskursywny, a perspektywa nadawczo-odbiorcza i uwiłklania sytuacyjne są przedmiotem badań w lingwistycznych analizach tekstu. Autorka pisze, że „różnicy (bo taka zachodzi bezspornie) między lingwistyką tekstu a badaniami dyskursywnymi należy poszukiwać nie tyle w samej koncepcji obiektu badań, ile w postawie i preferencjach badawczych. Cechy wiązane dziś na ogół z dyskursem – interakcyjność, procesualność, szeroko rozumiana sytuacyjność – odnajdujemy także w tekście” [Witosz 2009: 77]. W związku z tym dopuszcza możliwość używania terminu *dyskurs* w takich analizach konkretnych tekstów, w których jej uwaga jako badacza zwrócona jest na kontekst, intencje nadawcy, możliwe reakcje odbiorcy, decydujące o ostatecznym kształcie wypowiedzi.

Jak jest rozumiany dyskurs?

Kilka koncepcji pojawia się w przedstawionych propozycjach badawczych:

1. znaczenie potoczne związane jest z komunikacją czy rozmową;
2. dyskurs bliski jest tekstowi, nawet jest synonimem tekstu (więc pojęciem redundantnym);
3. rozumienie językoznawcze: dyskurs to działanie / zdarzenie komunikacyjne, co wymaga odczytywania dyskursu na szerokim tle komunikacyjnym (takie jest np. również stanowisko M. Kity [2007: 26]: „dyskurs to wydarzenie komunikacyjne”)⁹;
4. to normy i strategie zastosowane w procesie tworzenia tekstu, swoiste „oko kamery”.

Wydaje się, że w analizach lingwistycznych ostatecznie dwa rozumienia dyskursu są najważniejsze: 1) dyskurs to tekst + kontekst, może ono być fałszywe, bo mimo iż pierwotne założenie, że jedną z pierwszych czynności interpretatora jest traktowanie tekstu jako zamkniętej całości, a rozpoznanie jego miejsc strategicznych nadal jest aktualne, dziś zaczyna się kształtować pogląd, że interpretacja zasadza się na rozpraszaniu mgławicy tekstu, a czytelnik / odbiorca szuka granic;

⁹ R. Grzegorzczkova zauważa, że dyskursu nie należy utożsamiać z aktem komunikacji, np. ktoś kogoś zwymyślał, ale tego nie nazwiemy dyskursem, badania dyskursu należy skierować w kierunku większego dyskursu politycznego, religijnego itd., poza tym uważa, że dyskurs należy odróżnić od tekstów literackich i tekstów wytworów.

2) dyskurs to zinstytucjonalizowany społecznie typ praktyki komunikacyjnej, np. dyskurs feministyczny, miłosny, dydaktyczny, religijny, polityczny. Analizy dyskursu w tym znaczeniu mogą być prowadzone bez tekstu, taki dyskurs odnosi się do stylu, funkcji, gatunku.

Mimo iż nieostro w literaturze kształtuje się relacja między pojęciami *tekst* – *dyskurs*: 1) pojęcia różne – nie są synonimami, choć funkcjonują zamiennie; 2) to pojęcia komplementarne (wzajemnie się dopełniające) i równoważne, można najważniejsze różnice sformułować następująco:

- tekst to jednostka dyskursu, bo dyskurs realizuje się m.in. przez werbalizację;
- dyskurs byłby strategią wytwarzania tekstu, a tekst jest konkretnym wytworem tego procesu;
- nie ma czegoś, co się nazywa modelem dyskursu (mgławicowość dyskursu?), natomiast tekst ma pewien wzorzec kompozycyjny / strukturalny (zależny np. od gatunku);
- jeśli chcemy badać teksty pod kątem ideologicznym, to mamy różne typy dyskursu, np. dyskurs feministyczny, miłosny, dydaktyczny, polityczny.

Terminy *tekst* i *dyskurs* są definiowane (szczególnie gdy definiuje się dyskurs) odmiennie, a oba pojęcia traktowane są jako różne. Dyskurs jest pojęciem szerszym niż tekst, obejmuje strategię nadawcy, zależne od tła kulturowego, konkretnej sytuacji komunikacyjnej, czasu, które decydują o konkretnej aktualizacji tekstowej. Tekst jest natomiast efektem tych zabiegów autora. Tekst to zawsze pewna struktura językowa, dyskurs natomiast jest wcześniejszy niż tekst, nie da się sprowadzić do żadnego kodu, to zdarzenie komunikacyjne, dzięki któremu powstaje tekst o określonym kształcie i cechach. Jednak *analiza dyskursu* i *analiza tekstu* to pojęcia znacznie bliższe (może synonimiczne), ponieważ dyskurs istnieje w tekstach, strategię dyskursywną odkrywano w procesie analizy tekstu, z kolei lingwistyczne analizy tekstu (nazywane analizą tekstu w kontekście) prowadzone są dziś z uwzględnieniem tła sytuacyjno-kulturowego.

Czy w nowych analizach jest miejsce na analizę tekstu? Nowa lingwistyka tekstu zwraca uwagę na rozumienie tekstu jako procesu, zachodzącego dynamicznie, kontrolowanego przez uczestników aktu komunikacji, w którym ważną rolę odgrywa interpretacja. Analiza tekstu jest ciągle poszerzana, analizowanych jest coraz więcej wyznaczników tekstu: podmiotowość tekstu, gry nadawczo-odbiorcze, sytuacyjność. Rozwijany jest przedmiot badań: początkowo teksty pisane, potem mówione. Wiele miejsca poświęca się strukturze i semantyce tekstu, a także tekstowym wzorcom gatunkowym, co daje możliwość kolejnego rozwinięcia przed-

miotu badań, stworzenia nowej definicji tekstu ze względu na nowe formy kontaktu. Komunikacja internetowa skłania do budowania nowej definicji tekstu, co przyniosło już nowe wyróżnienie: tekst (potencjalnie zamknięty) i hipertekst w Internecie (potencjalnie otwarty). Wydaje się, że trzeba wprowadzić nową cechę, np. wielokodowość tekstu, polisensoryczność tekstu. Uwyraźnić warto kategorię odbiorcy i jego rolę w tworzeniu tekstu spójnego. Lingwistyka tekstu powinna znaleźć miejsce w nowej problematyce badawczej.

Literatura

- Bańko M. (red.), 2000, *Inny słownik języka polskiego*, Warszawa.
- Bartmiński J., 1998, *Tekst jako przedmiot tekstologii lingwistycznej* [w:] *Tekst. Problemy teoretyczne*, red. J. Bartmiński, B. Boniecka, Lublin.
- Bartmiński J., 2004, *Tekstologia (lingwistyka tekstu)* [w:] *Wiedza o języku polskim w zreformowanej szkole*, red. A. Mikołajczuk, J. Puzynina, Warszawa.
- Bartmiński J., Niebrzegowska-Bartmińska S., 2009, *Tekstologia*, Warszawa.
- Boniecka B., 1998, *Tekst potoczny a dyskurs* [w:] *Tekst. Problemy teoretyczne*, red. J. Bartmiński, B. Boniecka, Lublin.
- Boniecka B., 1999, *Lingwistyka tekstu. Teoria i praktyka*, Lublin.
- Czyżewski M., Kowalski S., Piotrowski A. (red.), 1997, *Rytualny chaos. Studium dyskursu publicznego*, Kraków.
- Dijk T.A. van, 2001, *Badania nad dyskursem* [w:] *Dyskurs jako struktura i proces*, red. T.A. van Dijk, Warszawa.
- Dobrzyńska T., 1974, *Delimitacja tekstu literackiego*, Wrocław.
- Dobrzyńska T., 1993, *Tekst. Próba syntezy*, Warszawa.
- Dobrzyńska T., 2009, *Pojęcie tekstu. Tekst – całościowy komunikat* [w:] *Tekst a/i dyskurs w perspektywie polskiej tradycji badań nad tekstem* [w:] *Lingwistyka tekstu w Polsce i w Niemczech. Pojęcia, problemy, perspektywy*, red. Z. Bilut-Homplewicz, W. Czachur, M. Smykała, Wrocław.
- Dobrzyńska T. (red.), 1986, *Teoria tekstu. Zbiór studiów*, Wrocław.
- Dobrzyńska T. (red.), 1990, *Tekst w kontekście. Zbiór studiów*, Wrocław.
- Dobrzyńska T., Janus E. (red.), 1983, *Tekst i zdanie*, Wrocław.
- Duszak A., 1998, *Tekst, dyskurs, komunikacja międzykulturowa*, Warszawa.
- Gajda S., 1999, *Współczesny polski dyskurs naukowy* [w:] *Dyskurs naukowy – tradycja i zmiana*, red. S. Gajda, Opole.
- Gajda S., 2001, *Nowa społeczność dyskursywna a edukacja komunikacyjna* [w:] *Zmiany w publicznych zwyczajach językowych*, red. J. Bralczyk, K. Mosiołek-Kłosińska, Warszawa.
- Gajda S. (red.), 1999, *Dyskurs naukowy – tradycja i zmiana*, Opole.

- Grzegorzczak R., 1998, *Głos w dyskusji o pojęciu tekstu i dyskursu* [w:] *Tekst. Problemy teoretyczne*, red. J. Bartmiński, B. Boniecka, Lublin.
- Grzegorzczak R., 2007, *Wstęp do językoznawstwa*, Warszawa.
- Grzmił-Tylutki H., 2007, *Gatunek w świetle francuskiej teorii dyskursu*, Kraków.
- Kawka M., 1999, *Dyskurs szkolny. Zagadnienia języka*, Kraków.
- Kita M., 2007, *Szeptem albo wcale. O wyznawaniu miłości*, Katowice.
- Kopaliński W., 1967, *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych*, Warszawa.
- Kowalikowa J., 2001, *Przysłowia jako komunikaty* [w:] *Język w komunikacji*, t. 2, red. G. Habrajska, Łódź.
- Kurcz I., 1992, *Język a psychologia. Podstawy psycholingwistyki*, Warszawa.
- Kurcz I., 2005, *Psychologia języka i komunikacji*, wydanie nowe, Warszawa.
- Labocha J., 1996, *Tekst, wypowiedź, dyskurs* [w:] *Styl a tekst*, red. S. Gajda, M. Bałowski, Opole.
- Labocha J., 2008, *Tekst, wypowiedź, dyskurs w procesie komunikacji językowej*, Kraków.
- Ługowska J., 1990, *Rola kontekstu w procesie kształtowania się kulturowych znaczeń tekstów folkloru* [w:] *Tekst w kontekście. Zbiór studiów*, red. T. Dobrzyńska, Wrocław.
- Mayenowa M.R., 1979, *Poetyka teoretyczna. Zagadnienia języka*, Wrocław.
- Mayenowa M.R. (red.), 1971, *O spójności tekstu*, Wrocław.
- Mayenowa M.R. (red.), 1973, *Semiotyka i struktura tekstu*, Wrocław.
- Mayenowa M.R. (red.), 1974, *Tekst i język. Problemy semantyczne*, Wrocław.
- Mayenowa M.R. (red.), 1976, *Semantyka tekstu i języka*, Wrocław.
- Mayenowa M.R. (red.), 1978, *Tekst. Język. Poetyka. Zbiór studiów*, Wrocław.
- Miczka E., 2002, *Kognitywne struktury sytuacyjne i informacyjne w interpretacji dyskursu*, Katowice.
- Mrozowski M., 2001, *Media masowe. Władza, rozrywka i biznes*, Warszawa.
- Ożóg K., 2004, *Język w służbie polityki. Językowy kształt kampanii wyborczych*, Rzeszów.
- Porayski-Pomsta J., 1998, *Dyskurs – tekst – wypowiedź* [w:] *Tekst – wypowiedź – dyskurs w dydaktyce szkolnej*, *Studia Pragmalingwistyczne* 2, red. J. Porayski-Pomsta i J. Podracki, Warszawa.
- Szymczak M. (red.), 1986, *Słownik języka polskiego*, Warszawa.
- Wilkoń A., 2002, *Spójność i struktura tekstu. Wstęp do lingwistyki tekstu*, Kraków.
- Witosz B., 1998, *Tekst jako wspólny przedmiot badań teorii tekstu, stylistyki i poetyki*, „*Stylistyka*”, t. 7.
- Witosz B., 2009, *Tekst a/i dyskurs w perspektywie polskiej tradycji badań nad tekstem* [w:] *Lingwistyka tekstu w Polsce i w Niemczech. Pojęcia, problemy, perspektywy*, red. Z. Bilut-Homplewicz, W. Czachur, M. Smykała, Wrocław.
- Wojak M., 2001, *Strategie dyskursywne w pewnym typie tekstu dydaktycznego* [w:] *Język w komunikacji*, t. 3, red. G. Habrajska, Łódź.
- Zgółkowska H. (red.), 1997, *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*.
- Żydek-Bednareczuk U., 2005, *Wprowadzenie do lingwistycznej analizy tekstu*, Kraków.

**THE RELATION BETWEEN THE TEXT AND THE DISCOURSE
IN POLISH LINGUISTIC LITERATURE**

Summary

The author discusses the relation between two categories: text and discourse. She presents the different definitions of the text and enumerates its most important parameters: semantic and logical coherence, general subject, thematic-rhematic organization, frame of text. The discourse is understood differently: as a larger multi-essential and multi-dialogic text, which includes reasoning or as the model of human communicative patterns of behaviour. The author distinguishes between the text and the discourse, but the discourse analysis and text analysis have the same subject – text.